

Argeloos verstaan en intentioneel ontmoeten

Over afgescheiden – en verbonden zijn

Bram Zoon

We zijn vrije mensen, individuen die zichzelf de wet stellen. We eigenen ons waarden toe die we als vanzelfsprekend en het meest wenselijk beschouwen. Afgescheiden, autonome mensen zijn we. Daarnaast en tegelijkertijd zijn we verbonden met elkaar, geplaatst in een samenlevingsverband. Als onderdeel van een groter geheel moeten we ons leren schikken en aanpassen aan de omgeving waar we – of we nu willen of niet – deel van uitmaken. We zijn sociale wezens in een publieke context. Vanuit dit laatste perspectief gezien: ‘[...] kan hij [de mens] worden wie hij is maar op voorwaarden die hij zelf niet kan bepalen.’ (Ger Groot, 2004)

In dit essay wil ik het spectrum van ons *afgescheiden* en *verbonden* zijn verkennen. Wat zijn de consequenties van beide perspectieven voor ons dagelijks leven? Ik zal onder meer stilstaan bij het zoeken en aanhouden van het ‘juiste midden’, met het nadrukkelijke oogmerk om het beste – via argeloos verstaan en intentioneel ontmoeten – uit onszelf en elkaar te halen. Deze uiteenzetting begin ik met een beschrijving van de gehanteerde begrippen.¹

Verkenning

We zijn niet louter op zichzelf staande, afgescheiden wezens. Verbondenheid ligt niet altijd en exclusief bij onszelf, maar ook bij elkaar, bij de groep waartoe we (willen) behoren. Die drang om ergens bij te willen horen kan zo sterk zijn dat ons oordeel over situaties of gebeurtenissen er door wordt bepaald. Onze moraal is, zoals filosoof Richard Rorty (1931–2007) het formuleerde, ‘ethnocentrisch’ van aard. Deze moraal strekt zich slechts uit tot diegenen met wie wij ons kunnen en wensen te identificeren. De moraal plaatsen op het niveau van de mensheid, alsof het een universele waarheid betreft, is een achterhaalde illusie. Alleen door onderlinge vergelijking met andere gemeenschappen of groepen kan iets over een mogelijke alomvattende morele standaard worden gezegd.²

Het verwerven van autonomie is een oud en liberaal ideaal, vaak geassocieerd met de verlichtingsidee van Immanuel Kant (1724-1804). Volgens deze filosoof is er sprake van verlichting als de mens zegeviert over zijn ‘zelfverkozen onmondigheid’.³ Het zelfverkozen aspect hangt samen met de roeping die Kant aan de mens toeschrijft: het zelfstandig en bewust (leren) denken, niet onmiddellijk de heersende conventies voor waar aannemen.

Toch moet het vertrouwen in de mogelijkheden van de mens ook weer niet worden overdreven, aangezien we in belangrijke mate bepaald zijn en worden door (culturele) gewoonten, tradities en gebruiken. Hetzelfde geldt voor ons vermogen om te veranderen, dat niet zozeer onuitputtelijk als wel begrensd en gelimiteerd is. Zo bezien is autonomie eerder een illusie dan een realistisch en haalbaar perspectief; onze mogelijkheden om uit bestaande conventionele – culturele – kaders te stappen zijn niet bijster groot.

¹ Verscheen eerder in Bram Zoon – *De illusie van de zelfbepaling*, 2015, pag 190 – 200.

² Richard Rorty – *Contingentie, ironie en solidariteit*, 2007.

³ Immanuel Kant – *Het beantwoorden van de vraag: Wat is verlichting*, vertaling van het oorspronkelijke essay dat in 1784 verscheen.

Het is op zich niet onverstandig om het ideaal van de autonomie te relativieren, maar we moeten het aan de andere kant niet te snel en zeker niet volledig van de hand wijzen. Zo stelt de Canadese filosoof Charles Taylor (1931) dat het verlangen naar autonomie veel meer is dan bijvoorbeeld een reflex op de anonimiteit van de massamaatschappij. Autonomoos zijn betekent volgens Taylor ook ‘een innerlijk geroepen zijn om een persoon te willen worden’.⁴ Taylor ziet het verwerven van zelfredzaamheid en de bijbehorende levenskeuzen als een morele plicht. Onze levenskeuzen en de uitwerking daarvan vinden echter niet plaats in een vacuüm; ze krijgen betekenis en kracht in verbinding met de anderen. Ze moeten ook een zekere geldigheid en standvastigheid vertegenwoordigen, zowel in ons leven als in dat van onze naasten. Is dit niet het geval, dan blijven ze betekenisloos, zonder zeggingskracht. Bij dit alles is onze houding van groot belang: deze is beslissend in de wijze waarop we naar onszelf kijken, elkaar bejegenen en ervaren.

Zodoende laveren we gedurende ons leven tussen twee uitersten: enerzijds het zoeken naar autonomie en anderzijds het inspelen op de eisen die onze omgeving stelt. Het vinden en aanhouden van ‘het juiste midden’ is hierbij van belang, omdat je anders dreigt te vervallen in een vorm van egoïsme of leegheid. Het vraagt om regelmatig bijsturen, handelend leren en heroverwegen om van inzicht en vertrouwen in jezelf en je omgeving te kunnen spreken.⁵

Vraagstelling

Een gevolg van onze ongebondenheid is dat we leven alsof we van onszelf zijn. Uit deze misvatting komt veel narigheid voort. We eisen de wereld, onze omgeving, zonder enige terughoudendheid op.⁶ Als we echter naar het wonder van ons bestaan kijken, het *er-bier-en-nu-zijn* toelaten, bestaat de mogelijkheid dat we gewaarworden dat we aan onszelf gegeven zijn. Het gaat hierbij om de volgende vragen: wil, kan en moet ik zo (verder) leven? Dit noem ik het *ethische* perspectief.

Hoe kunnen of dienen we nu de verhouding tussen die drie krachten of invloeden (afgescheiden, verbonden en het ethische) te zien? Wat is de invloed van elk van die drijfveren op de andere twee? Is het mogelijk om het ethisch perspectief te combineren met het feit dat we vrije individuen zijn, die onze eigen wetten stellen? Wat is moreel goed en wat is verwerpelijk, wat als deze krachten conflicteren met de andere drijfveren? Hoe kan het schouwende vanuit het ethisch perspectief aan bod komen, bijvoorbeeld in de manier waarop we vorm en inhoud geven aan onze solidariteit?

Ik ben van mening dat het afgescheiden en het verbonden belang direct ingrijpen op ons dagelijkse leven. Het ethische is een meta- en vrijwillig perspectief; er wordt schouwend vanuit een hoger geplaatst standpunt bijna letterlijk op de andere twee ‘neergekeken’. Op deze wijze kunnen we *betekenis* geven aan wat ons in het leven overkomt, hoe we eigenlijk zouden willen en moeten leven. We kunnen kortstondig ontsnappen aan de druk die vanuit de omgeving en onszelf wordt opgelegd en ons bezinnen op onszelf en wat ons (en de anderen) overkomt.

⁴ Charles Taylor filosoof (Wikipedia).

⁵ Een dergelijk proces zou voor de volledigheid ook in de tijd (en ruimte) geplaatst moeten worden. Dan zal blijken dat perioden van relatieve rust worden afgewisseld met perioden van onrust, blokkades, snelle ontwikkelingen en vooruitgang, etc. Dit geldt ook voor de dosering; het meerdere en het mindere van het ‘autonome’ en het ‘onbegrijpelijke’, het levensmysterie dat zich toont, komt steeds in verschillende gradaties in ons leven voor.

⁶ In dit verband spreekt Harry Kunneman van het ‘dikke-ik’: ‘Het dikke-ik staat voor onmatigheid, voor de onverzadigbare zucht naar meer, beter en duurder, voor lomp gedrag en voor een dikke huid – wat niet hetzelfde is als een dikke buik.’ En: ‘Het dikke-ik vormt een verontrustende uitvergroting van het autonome individu dat zich bevrijd heeft van alle vormen van moreel gezag en dat zich aan niets en niemand nog wat gelegen laat liggen.’ (Kunneman, 2009).

Hoe krijgen we beter zicht op ons zwalken, – niet *dit* en ook niet *dat* –, waarmee moeten we rekening houden?⁷ Langs welke weg kun je die perspectieven op een zodanige wijze tot hun recht laten komen dat noch het ene, noch het andere overheerst? Welke bekwaamheden moeten we ons hiervoor eigen maken? Welke mogelijkheden zijn er voor het ethische perspectief in ons dagelijks leven, of hangt dit er maar wat bij, als het vijfde wiel aan de wagen?

Bekwaamheden

Om het bovenstaande inzichtelijker te maken gebruik ik het volgende kruisdiagram. Op de horizontale as plaats ik aan het ene uiterste *afgescheiden* en aan het andere *verbonden*. Op de verticale as zet ik op het bovenste uiterste van de as *toeschouwer* en op de onderste *deelnemer*. Aldus ontstaan er vier kwadranten: linksboven 1. passief – aanpassend, rechtsboven 2. passief – betrokken, rechtsonder 3. actief – positief en linksonder 4. actief – negatief. In feite zijn dit wijzen van deelnemen, alternatieve strategieën, of cycli die met de klok mee kunnen evolueren. Daarbij kunnen ze naarmate we de cyclus doorlopen toenemend/complex (progressief) worden dan wel een in complexiteit afnemend/simpel (regressief) karakter krijgen. Ik zal het kruisdiagram door middel van twee voorbeelden, met verschillende personen, toelichten.

Het eerste voorbeeld heeft betrekking op de simpele vorm, die zich op het niveau van het individu afspeelt.⁸ We stellen ons een persoon voor die zich niet of nauwelijks bewust is van zijn eigen situatie, in feite een speelbal van innerlijke en uiterlijke krachten. Diens streefvermogen is ongeordend.⁹ Het denk- en inzichtvermogen van deze persoon is nog weinig uitontwikkeld.¹⁰ Zijn mogelijkheid voor en tot beïnvloeding is hierdoor gering en de kans op manipulatie zowel door zichzelf als door anderen is groot. Er is vooralsnog nauwelijks potentieel om weerstand te bieden aan het negatieve, het destructieve, of om dit te incorporeren. De mogelijkheid tot positief, constructief gedrag blijft in aanleg aanwezig.

Dat laatste is nadrukkelijk het geval in mijn volgende voorbeeld van het kruisdiagram, hierbij is er sprake van een enkeling in interactie met anderen. Deze ‘volmaakte’ persoon is zich bewust van zijn tekortkomingen en het feit dat zijn waarneming belast is met eerder opgedane ervaringen, indrukken en vooroordelen. Het negatieve, destructieve heeft in deze variant minder kansen, of is opgenomen in het denken en het gedrag, maakt er integraal onderdeel van uit. Hieronder zal ik dit verder toe lichten. Afgescheiden en verbonden, evenals toeschouwer en deelnemer, grijpen bij deze min of meer ideale persoon op elkaar in, vooronderstellen elkaar. Ze vormen één onderbroken en

⁷ Zwalken wordt hier niet normatief opgevat, alsof het iets verkeerd zou zijn. Het is iets wat bij ons hoort, het komt voort uit onze fundamentele dubbelzinnigheid.

⁸ We moeten bedenken dat niet altijd de meest voor de hand liggende fasen van de cyclus worden gevolgd (1-2-3-4, etc.); het is ook mogelijk dat er kriskras door elkaar kwadranten (met wisselende zwaarte) worden aangedaan. Het doorlopen van de fases is, met andere woorden, niet altijd voorspelbaar maar ook of veeleer onvoorspelbaar.

⁹ Over dit streefvermogen zegt Frans Jacobs: ‘Anders dan bij de dieren is bij mensen het streefvermogen nogal ongeordend. Vaak eten ze te veel, en soms ook te weinig. Ze willen excessieve rijkdom verzamelen, of ze willen integendeel al hun geld over de balk smijten. Ook in hun sociale leven zijn mensen ongeordend: wanneer ze beledigd worden, kunnen ze in hun woede overdreven reageren, dan wel angstig in hun schulp kruipen en zich die belediging laten welgevallen.’ (Frans Jacobs, 2008).

¹⁰ Immanuel Kant ging er vanuit dat het verstand het vermogen van de regels is. Deze regels zijn van belang om het leven en hoe het geleefd wordt te kunnen begrijpen en hierover logisch na te kunnen denken. Vaak wordt verondersteld dat het denkvermogen in ons brein gelokaliseerd kan worden, maar het is daartoe niet beperkt. Zonder ons zenuwstelsel zouden de hersenen geen nut hebben.

aansluitend geheel. Alle vier kwadranten van het analyseschema zijn van toepassing. Dit geldt ook voor het denk- en het streefvermogen: beide zijn gekoppeld, intentioneel gericht op het goede. In deze samengesteldheid toont de evenwichtige hoofdpersoon een beweeglijkheid zonder zichzelf overhaast te verliezen in uitersten van ‘goed’ of ‘fout’. Hij/zij verstaat de kunst van het wachten, het uitstellen, het ene noch het andere te laten overheersen, kortom: van een bewust kunnen variëren in houding en gedrag. Het vooronderstelt het vermogen van *dialogisch* kijken en reflecteren naar en op zichzelf en de directe omgeving. De omgeving behelst de anderen waarmee de hoofdpersoon is verbonden, die net als wij ideeën en gedrag inbrengen. De anderen verkeren – net als de hoofdpersoon – in een staat van autonomie en zoeken (al dan niet, of in mindere of meerdere mate) naar verbinding met de anderen. Soms stroomt de wederzijdse geestkracht overvloedig, dan weer staat ze op een laag energieniveau. Op andere momenten is er sprake van verwarring en kunnen ze elkaar niet langer bereiken. Dit alles maakt het verbonden en afgescheiden zijn tot weerbarstige, niet altijd even gemakkelijke en toegankelijke materie. Hetzelfde geldt nadrukkelijk voor de toeschouwer en deelnemer; ze vormen zoals aangeduid een geheel, het zijn slechts accenten en voorkeuren van gedrag en het is situationeel gericht of bepaald. Iedereen vertoont zowel eigenschappen van toeschouwer als van deelnemer in zijn gedrag.

In mijn tweede voorbeeld van het kruisdiagram is de centrale figuur in staat om ‘argeloos te verstaan’ en ‘intentioneel te ontmoeten’. Wat versta ik daaronder? Het verstaan is een ingang om de plicht tot verbondenheid – zowel met degenen die de klappen uitdelen als met degenen die ze incasseren – zichtbaar en invoelbaar te maken. Plicht wordt hier niet voorschrijvend opgevat, omdat het dan een eigen leven kan gaan leiden. Het is een oproep om geen kwaad te doen of te spreken, maar om elkaar – voor zover dat in het vermogen van de betrokkenen ligt – bij te lichten en bij te staan. Zowel het afgescheiden zijn als het verbonden zijn kan zo verweven raken met intentioneel ontmoeten en beïnvloeden.¹¹ Laten we deze bekwaamheid – de vaardigheid van gewaarworden en gericht deelnemen – nog wat beter bekijken.

Argeloos verstaan en intentioneel ontmoeten

Wat bij het argeloos verstaan voorop staat is de taal van de zintuigen, niet die van verklaringen. Interpretaties voegen – later – wel iets toe; het gaat in het bijzonder om de wijze waarop de werkelijkheid of de waarheid *oprijst*; hoe deze zich aan jou, je gesprekspartner of anderen kenbaar maakt of voordoet. Duidingen of hypothesen blijven – zo veel als mogelijk is – achterwege, slechts de beleving van de geleefde werkelijkheid van de ander (en die van jezelf) staat centraal.

Deze wijze van verstaan is een eenvoudige en tegelijkertijd complexe opgave die je voor raadselen en flinke verwarringen plaatst. Enerzijds is het alledaags en simpel omdat je enkel maar je zintuigen dient te volgen of nauwlettend dient te registreren, observeren en volgen. Anderzijds is het gecompliceerd omdat het zien en het ondergaan van iets als een bezieling, mysterie of vervoering in de ander tot bescheidenheid dwingt. Je moet met *het derde oor* luisteren en met dito oog kijken. Tevens moet je jezelf bewust zijn van hoe je eigenlijk denkt, spreekt en handelt; wat je afremt of juist voortdrijft, beweegt.

¹¹ Het is de vraag of wij ons met degenen die de klappen uitdelen kunnen en willen identificeren, zeker als we slachtoffer zijn. Vergevingsgezind zijn is misschien ethisch wenselijk, maar de haalbaarheid van een dergelijk streven is twijfelachtig. Het is hier daarom niet dwingend bedoeld. Ik meen dat een afstandelijker inzicht - via intentioneel verstaan - in de motieven, gevolgen en omstandigheden van de sterkeren en zwakkeren een verhelderend licht op deze verhouding kan werpen.

Bij intentioneel ontmoeten draait het om een vrijwillige en wederkerige inzet, waarbij je op terloopse wijze een beeld probeert te krijgen van hoe mensen hun leven of ingrijpende gebeurtenissen ervaren en ondergaan. Uit je waarnemingen en indrukken tracht je betekenissen te destilleren van deze unieke mens(en) met die achtergrond(en) in dit tijdsgewricht. Je bent weloverwogen en doelbewust je eigen instrument van onderzoek en staat open voor nieuwe handelingsperspectieven.

Drang tot gescheidenheid

Onze nauwelijks bedwingbare neiging om de dingen naar onze hand te zetten doorkruist echter het argeloze verstaan. Die kracht of drang tot gescheidenheid is dringend en vrijwel onvermijdelijk. Als iemand sterft, denk ik instinctief – uiteraard zonder het te laten merken én tegen beter weten in – dat mij dat niet zo gauw zal overkomen. Het is deze initiële en merkwaardige aansporing die ons zo sterk aan het leven bindt en het leven wil omklemmen, die onderliggende onzekerheid, angst en twijfel wil uitbannen. Het is een wil of drang die steeds vraagt om je oplettendheid, stabiliteit en nuchterheid. Het nodigt uit om al te grote stellingen en woorden, bijvoorbeeld over hoe goed die beïnvloeding wel niet is of was bedoeld, achterwege te laten. Het is een onmiskenbaar vitale kracht, een aandrang, waarvoor je geen blaam treft, maar in het doorzien van haar werking en het vervolgens nalaten daar iets mee te doen, ligt je schuld.

Die druk of drang duwt je van de verbondenheid af in een andere wereld – een wereld van wedijver, van je onderscheiden, van de strijd om het eigen bestaan. Volgens Arthur Schopenhauer heb je onvoldoende of niet in de gaten dat dit proces plaatsvindt. Hij noemt die wil onder deze omstandigheden dan ook consequent *blind*.

Ik bestrijd echter de opvatting dat wij altijd en ononderbroken uitgeleverd zouden zijn aan een dergelijke onbeheersbare wil. Wij kunnen ons wel degelijk teweerstellen, via ons denkvermogen, de rede en ons voorstellingsvermogen.¹² Er is in mijn optiek veeleer sprake van een dynamiek van botsende en wedijverende drijfveren dan van één exclusieve energiebron, namelijk de allesverslindende en meedogenloze *Wil*. Deze krachten zoeken naar een zeker evenwicht. Je kan bijvoorbeeld conflictmijdend georiënteerd zijn, verlangend naar rust of niet te veel aan je hoofd. Hier zit echter een onverbidde ondergrens aan; je kunt immers niet ten koste van alles jezelf ontkennen of ontlopen, zeker niet in relatie tot degenen die je liefhebt of tot de ideeën en uitgangspunten die veel voor je betekenen. Je helt zodoende weer over naar actief verbinding zoeken, via (een zekere mate van) intentioneel verstaan.¹³

Zowel *wil* als *rede* kunnen in ons leven naast elkaar bestaan. Argeloos verstaan en intentioneel ontmoeten kunnen hierbij belangrijke hulpbronnen zijn. Het blijft verstandig om geen al te hoge verwachtingen te koesteren ten aanzien van de beheersbaarheid van onze drang tot gescheidenheid. Ook ten aanzien van argeloos verstaan en intentioneel deelnemen past ons bescheidenheid omdat deze bekwaamheden steeds betrokken zijn of moeten worden op een weerbarstige en zichzelf moeilijk prijsgevend wereld. Dit laatste geldt niet in de laatste plaats voor onszelf.

¹² Michel de Montaigne opent zijn essay 'Over de kracht van de verbeelding' met een veelzeggend citaat: 'Een sterke verbeelding brengt de gebeurtenis voort.' Michel de Montaigne – *Essays*, 2001.

¹³ Als je het gebruikt om jezelf te rechtvaardigen speelt er iets anders; dan is het vermoedelijk bedoeld om mogelijke gewetensnood te omzeilen. Dat wordt hier nadrukkelijk niet bedoeld.

Argeloos verstaan en intentioneel ontmoeten zijn vormen van beschaafdheid, van gedoseerde moed, en vormen tezamen, zoals Montaigne dat zo fraai noemt, een ‘gematigde beweging’.¹⁴ Dit behelst een houding waarmee we onze verbondenheid met elkaar betekenis kunnen geven zonder onze drang tot gescheidenheid te ontkennen of loochenen. Het is een herscheppende – delende – activiteit, een tastende beweging waarbij we elkaar uitnodigen om af te stappen van oude, versleten overtuigingen en waarnemingen. Het vooronderstelt een zekere ontvankelijkheid, een gevoeligheid, een schouwingsvermogen om jezelf en elkaar op een dergelijke manier tegemoet te treden. Het blijft echter de vraag, gelet op onze wilsgeoriënteerdheid (egocentrisme) en de dwang die uitgaat van de groep waartoe we behoren (etnocentrisme), of een dergelijke kwaliteit in voldoende mate beschikbaar is of gemobiliseerd kan worden. Ondanks deze weerbarstigheit is het een nastrevenswaardig ideaal.

Verantwoording

Ik heb, soms letterlijk, gebruikgemaakt van de volgende bronnen:

Eddo Evink – ‘Het verlangen alles te zeggen’. In: *Krisis*, 1999, nr. 2.

Ger Groot – ‘Jacques Derrida, *Marges (Les fins de L'homme, 1972)*’, Humanistische Canon.

http://www.humanistischecanon.nl/humanismekritiek/derrida_marges_het_einde_van_de_mens

Frans Jacobs – *Een filosofie van emoties en verlangens*, 2008.

© Bram Zoon (2015)

¹⁴ Antoine Compagnon – *Een zomer met Montaigne*, 2014, pag. 43.